

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ

И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

Д. 10. 17. 548 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК: 415.63:415.641

ИБРАГИМОВА ТУРСУНАЙ ГАЛБАЕВНА

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭКИ ТУТУМДУУ ЖАЛАҢ
СҮЙЛӨМДӨРДҮН СЕМАНТИКАЛЫК СТРУКТУРАСЫ**

Адистиги: 10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2017

Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы КМУнун Т. Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси: филология илимдеринин доктору,
профессор **Мусаев С. Ж.**

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору **Элчиев Ж.**
филология илимдеринин кандидаты, доцент
Жайлообаев Б. А.

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин түркология бөлүмү

Диссертациялык иш 2017-жылдын 29-декабрында саат 10. 00дө К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.17.548 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720040, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын К. Карасаев атындагы БГУнун илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720040, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27.

Автореферат 2017-жылдын 29-ноябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты, доцент

С. К. Каратаева

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу: Синтаксис илиминин бүгүнкү өнүгүш этабында жөнөкөй сүйлөмгө, өзгөчө анын эки тутумдуу жалаң сүйлөм тибине, булардагы ядролук компонентке, структуралык схемасына, жалаң сүйлөмдү уюштуруучу, түзүүчү, аны сүйлөмдүк семантикага жеткирүүчү компоненттерге башкача мамиле (подход), башкача көз караш, башкача аспект (виртуалдык, актуалдык) талап кылынууда. Булар синтаксис илиминин, өзгөчө анын семантикалык багытынын негизги маселелерине айланды.

Бүгүнкү күнгө карата синтаксис илиминде жөнөкөй сүйлөмдү изилдөөгө карата үч мамиле (подход) калыптанып калды. Бири “классикалык” тил илиминен бери келе жаткан көз караш боюнча сүйлөм таза синтаксистик бирдик катары каралат.

Жөнөкөй сүйлөмдү изилдөөгө байланыштуу экинчи мамиледе сүйлөм толук белги катары аныкталуу менен, ал номинативдик бирдик деп эсептелет. Сүйлөм жеке нерсени, түшүнүктү, көрүнүш-кубулушту (денотат) атоо үчүн колдонулган сөздөрдөн айырмаланып, реалдуу дүйнөдөгү окуяны, кырдаалды, кыймыл-аракетти (события, ситуации, движение) атоо, белгилөөчү тилдик каражат катары каралат. Ошондуктан бул концепцияда *сөздү жеке номинация*, ал эми *сүйлөмдү толук номинация* деп атоону сунуштайт [Гак, 1971, 79-б.]. Ушул өңүттө сөз менен сүйлөм көлөм жагынан гана айырмаланган, бирок номинативдик мүмкүнчүлүгү жагынан эч айырмаланбаган номинативдик бирдик катары семантикалык үч бурчтуктагы карым-катышты көрсөтөт: реалдуу окуя, кырдаал; ал кырдаал жөнүндөгү ой жүгүртүү; сүйлөмдүк структура: Кар жаап жатат – сүйлөм окуяны, кырдаалды, көрүнүштү атаса, китеп – сөз бир түшүнүктү атады дегендей түшүндүрөт да, анын механизмдин төмөндөгүдөй көрсөтөт:

<i>реалдуу чындык</i>	<i>сөз</i>	<i>сүйлөм</i>
- турмуштук бир көрүнүш - ой жүгүртүү - тилдик форма	денотат семантема лексема	кеп кырдаалы, окуя суждение структура

Жөнөкөй сүйлөмдү изилдөөгө карата болгон үчүнчү мамиледе анын уюшулуш, түзүлүш өзгөчөлүгүнө көңүл бурулат да, анын формалдык-грамматикалык структурасы менен семантикалык структурасын бири-биринен ажыратып чектеп кароо маселесинин зарылдыгы белгиленет.

Жөнөкөй сүйлөмдү, бир жагынан, *структуралык абстрактуу виртуалдык схема, типтүү модель*, экинчи жагынан ошол *моделдин конкреттүү* реализацияланышы катары актуалдуу кептик бирдик деп жиктеп кароо синтаксис илиминин семантикалык багытын аныктайт.

Демек, жөнөкөй сүйлөмдөрдү изилдеп-иликтөөнүн жалпы тил илиминдеги ушул өңдүү жаңы илимий-теориялык негиздерин кыргыз тил илиминин синтаксистик материалдарына да колдонуу аталган проблеманын кыргыз тил

илиминин теориясы үчүн өтө актуалдуулугун көрсөтөт. Биз изилдөөбүздө төмөнкү маселелерди кароого аракеттенебиз: биринчиден, сүйлөмдүн виртуалдык жана актуалдык аспектиси аркылуу эки тутумдуу жөнөкөй жалаң сүйлөмдүн семантикалык ички структурасын; экинчиден, ошол семантикалык ички структураны түзүүчү смысловые компоненттер кайсылар, алардын өз ара *тизмеги*; үчүнчүдөн, *сүйлөмдүн семантикалык структурасын түзүүчү семантикалык бирдиктер кандай белгилерге, өзгөчөлүктөргө ээ жана алар өз-ара кандай карым-катышта экендигин*; төртүнчүдөн, *эки тутумдуу жалаң сүйлөмдөрдүн структуралык схемасын, типтүү моделдерин*. Бул маселелерге кыргыз тил илиминде буга чейин көңүл бурулбаган, биздин иште биринчи жолу каралып жатат, ошондуктан аталган маселелер кыргыз тил илими үчүн практикалык жактан да өтө актуалдуу деп айтууга болот.

Изилдөөнүн объектиси универсалдуу синтаксистик категория катары жөнөкөй сүйлөмдөрдүн формалдык-грамматикалык жана логика-семантикалык структуралык өзгөчөлүктөрү, ал эми **предмети** болуп кыргыз тилиндеги жалаң сүйлөмдүн семантикалык структурасын анализдөө эсептелет.

Изилдөөнүн максаты кыргыз тилиндеги эки тутумдуу жалаң сүйлөмдөрдүн формалдык жана семантикалык карым-катышын аныктоодо, структуралык абстрактуу схеманы кептик конкреттүү сүйлөмгө айландырууда колдонулуучу лексемалык материалдар аркылуу абстрактуу схеманы, типтүү моделди толтурууда, сүйлөмдүн семантикалык структурасын уюштурууда лексемалардын, андагы негизги семанын ролун, маанисин жана ушунун негизинде жалаң сүйлөмдүн семантикалык структурасын аныктоо.

Жогоруда белгиленген максатты ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй **милдеттерди** аткаруу талап кылынды: жөнөкөй сүйлөмдөрдү изилдөөнүн аспектилери жөнүндөгү жоболорду талдоо; сүйлөмдү номинативдик структура катары кароонун зарылчылыгын белгилөө; сүйлөмдүн ядролук компоненттеринин өз ара карым-катышын көрсөтүү; жөнөкөй сүйлөмдүн формалдык жана семантикалык структураларынын карым-катышын аныктоо; категориялык синтаксистик маанинин жөнөкөй сүйлөмдүн семантикасындагы ролун көрсөтүү; жалаң сүйлөмдүн семантикалык структурасын аныктоодо лексеманын маанисин белгилөө; субъект жана предикат эки тутумдуу жалаң сүйлөмдүн семантикалык структурасынын негизи экендигин көрсөтүү; эки тутумдуу жалаң сүйлөмдүн семантикалык структурасын жана моделдерин белгилөө.

Изилдөөнүн методологиялык базасы таанып-билүүнүн синтаксистик бирдиктер аркылуу чагылдырылуусу жана алардын онтологиялык негиз катарында каралышы аркылуу түшүндүрүлөт. Ушул негизде кыргыз тилинин синтаксиси боюнча изилдөө жүргүзгөн окумуштуулардын жалпы тил илиминдеги илимий-теориялык концепциялардын жоболору жетекчиликке алынды.

Изилдөө негизинен **сыпаттама методдун** негизинде жазылды. Ошону менен эле катар анын структуралык, семантикалык, функционалдык, транс-

формациялык ыкмалары, эмпирикалык байкоолордун анализи, синтези колдонулду.

Изилдөөнүн жаңылыгы жана илимий-теориялык, практикалык маанилүүлүгү.

Синтаксистик семантиканын илимий-теориялык жана методологиялык негиздерине таянуу аркылуу кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн виртуалдык жана актуалдык аспектиери талдоого алынып, эки тутумдуу жалаң сүйлөмдөрдүн семантикалык структурасын уюштуруучу компоненттердин, лексемалардын ролу көрсөтүлдү, сүйлөмдүн структуралык схемасы, алардын лексемалар аркылуу толтурулушу жана моделдери кыргыз тилинин лингвистикалык материалдарынын негизинде талдоого алынды. Семантикалык компоненттердин орду аныкталды. Булар жана буларга тиешелүү маселелер кыргыз тил илиминде алгачкы ирет атайын изилдөөгө алынды.

Изилдөөнүн материалдары кыргыз тил илиминде жаңыдан гана колго алына баштаган синтаксистик семантика багытындагы кийинки изилдөөлөр үчүн илимий-теориялык база боло алат, ошону менен эле бирге кыргыз тилинин материалынын негизинде семантикалык синтаксистин өнүгүшүнө өбөлгө болот. Изилдөөнүн негизинде алынган тыянактар, жоболор жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринде синтаксистик семантика, сүйлөмдү моделдештирүү, сүйлөмдү изилдөөнүн аспектиери боюнча атайын курстарды түзүүгө өбөлгө түзөт, синтаксистик конструкцияларды талдоонун жаңы мүмкүнчүлүктөрүнө жол ачат. Бул студенттердин, мектеп окуучуларынын синтаксис жөнүндөгү традициялык көз караштарынын кеңейишине, билимдеринин артышына көмөк берет.

Коргоого негизинен төмөнкүдөй жоболор коюлат:

– сүйлөм, анын ичинде жөнөкөй сүйлөм, биринчи кезекте, семантикалык татаал белги катары көп аспектилүү структура жана анын виртуалдык, актуалдык аспектиден каралышы кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдүн конкреттүү семантикалык структурасы менен байланыштуу;

– сүйлөм актуалдык структура катары, бир жагынан, номинативдик, экинчи жагынан, коммуникативдик бирдик. Номинативдик бирдик катары реалдуу турмуш чындыгындагы окуяны (событие), кырдаалды, фактыны атайт, коммуникативдик бирдик катары ошол окуяны, кырдаалды, фактыны маалымдайт, сыртка чыгарат, карым-катыш түзөт;

– сөз бир учурда сөздүктүн, экинчи учурда сүйлөмдүн бирдиги катары кескин айырмаланышат, бул сүйлөмдүн семантикалык структурасын уюштурууда ачык көрүнөт: лексема катары сүйлөмдө анын көп маанисинин бири гана – сема катары реализацияланат;

– сүйлөмдүн семантикалык структурасында бир эле лексема негизги жана лексема жасоочу семаларга ээ. Бул семалар сөздү башка сөздөн, бир эле сөздүн башка маанилерин сүйлөм тутумундагы лексемалык маанисинен айырма-

лоочу семантикалык белги болуп саналат, б. а. сүйлөмдүн семантикалык структурасында ар бир лексема негизги семага жана лексема жасоочу семага ээ;

– кыргыз тилинде жөнөкөй сүйлөмдүн семантикалык борбордук, ядролук компоненти болуп предикат эсептелет, субъект ага көз каранды болуу менен, логика-семантикалык жактан анын ролу предикаттан төмөн, багыныңкылыктын чокусун (вершина) предикат ээлейт;

– кыргыз тилинде предикат да, субъект да семантикалык жактан өтө ар кыл, ар түрдүү, бул аларды туюнткан лексемалардын семантикасы аркылуу шартталган, сема сүйлөмдүн семантикалык структурасы үчүн өзгөчө мааниге ээ.

Диссертациянын материалдарынын апробацияланышы. Иштин мазмунун түзгөн материалдар И. Арабаев атындагы КМУда, Ош Мамлекеттик университетинде жана Казахстан Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А. Байтурсын уулу атындагы Тил илими институтунда болуп өткөн эл аралык, республикалык жана регионалдык илимий- практикалык конференцияларда доклад түрүндө окулду. Кыргыз республикасынын УАК тарабынан расмий каттоого кирген жыйнактарына 9 илимий макала жарыяланган, анын ичинен РИНЦ системасы боюнча 3 макала чет өлкөлүк басылмада, 2 макала кыргызстандык басылмада жарык көрдү. И. Арабаева атындагы КМУнун студенттерине изилдөөнүн багытына байланыштуу синтаксистин проблемалары жана көркөм стилистика боюнча семинардык сабактар өткөрүлүп жатат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы катарында көп жылдык илимий иликтөөнүн ишке ашырылышын, материалдарды топтоо жана илимий жыйындарда талкууга коюусу да саналмакчы. Ошондой эле кыргыз тил илиминде алгачкы жолу көтөрүлгөн теориялык аналитикалык талдоо жана сыпаттама жаатындагы практикалык процесс изилдөөчүнүн өзү тарабынан аткарылды. Диссертациядагы жаңылыктар жана негизги тыянактар диссертанттын жеке өзүнө таандык.

Диссертациянын структурасы. Диссертация киришүүдөн, үч баптан, корутунду бөлүмдөн жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү-160 бет, колдонулган адабияттардын саны- 219.

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн объектиси, предмети, максаты, милдеттери, изилдөө ыкмалары, илимий-теориялык, практикалык мааниси, коргоого коюлган жоболор, иштин апробацияланышы, структурасы жөнүндөгү маалыматтар берилди.

Биринчи бап **«Синтаксистик семантиканын илимий-теориялык негиздери»** деп аталат да, үч параграфтан турат. Анда жөнөкөй сүйлөмдөрдү изилдөөнүн аспектилери, алардын негизги маселелери, сүйлөмдүн номинативдик структурасы, анын коммуникативдик мүмкүнчүлүгү менен болгон карым-катышы, сүйлөмдү уюштуруучу, ядролук компоненттердин бааланышы сыяктуу илимий-теориялык маселелерге кеңири мүнөздөмө берилди.

Экинчи бап «**Жөнөкөй сүйлөмдүн семантикалык уюшулушу**» деп аталат. Үч параграфтан турган бул бөлүмдө жөнөкөй сүйлөмдүн формалдык-грамматикалык жана логика-семантикалык структураларынын карым-катышы, категориялык синтаксистик маани, сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы лексеманын ролу сыяктуу жалпы маселелер кыргыз тилинин материалынын негизинде каралды.

Үчүнчү бап «**Эки тутумдуу жалаң сүйлөмдүн семантикалык структурасы**» деп аталат. Бул бапта кыргыз тилиндеги эки тутумдуу жалаң сүйлөмдүн семантикасын уюштуруучу субъект менен предикаттын ядролук чордон экендиги жана багыныңкылыктын базасын предикат түзөөрү жөнүндө конкреттүү мисалдардын негизинде сөз болот. Эки тутумдуу жалаң сүйлөмдүн семантикалык структурасын аныктоонун моделдери сунушталды жана конкреттүү моделдик типтери көрсөтүлдү.

Изилдөөнүн жалпы мазмуну

Биринчи бап «**Синтаксистик семантиканын илимий-теориялык негиздери**»: Арийне, кириш бөлүмдө айтылгандай синтаксисти изилдөө акыркы мезгилдерде ар кыл аспектиден, ар түрдүү өңүттөн жүргүзүлө баштады. Буга, биринчи кезекте, сүйлөмдү номинативдик-коммуникативдик бирдик катары аныктап, анын табиятын, маңыз-маанисин белгилик өзгөчөлүгү аркылуу түшүндүрүүгө карата болгон илимий-теориялык негиздемелер өбөлгө түздү. Кийинки учурларда сүйлөм семантикалык өңүттө талдоого алынып, анын семантикалык структурасы пропозициянын терминдери аркылуу аныкталып, моделдештирүү, ядролук, парадигматикалык моделдер жөнүндөгү маселелер туурасында сөз боло баштады.

Тилдик белги катары сүйлөмдүн аспектуалдык пландагы негизги өзгөчөлүгү, биринчиден, анын (сүйлөмдүн) белгилүү бир факт, нерсе, кырдаалды атап көрсөтүүсү, экинчиден, ошол факт, нерсе, кырдаал жөнүндө билдирүүсү. Ушул жагынан алганда сөз, тагыраагы, сөз формасы менен сүйлөмдүн ортосунда белгилүү даражада функционалдык дал келүүчүлүк, шайкештик сезилет. Экөө тең бир нерсени атоо үчүн колдонулат, бирок бирөө – сөз, сөз формасы нерсенин, фактынын, көрүнүш-кубулуштун аты, атоосу катары келсе, сүйлөм – кырдаалдын, ситуациянын аты, атоосу катары колдонулат. Мисалы; *тоо, алп кара куш, темир жол* – нерсенин, предметтин атоосу, *жаан жаап атат, ал келди, китеп алдым* – кырдаал, ситуациянын, белгилүү бир окуянын аталышы.

Сүйлөмдүн семантикасы жөнүндөгү маселе кыргыз тил илиминде алгач С.Ж. Мусаевдин кандидаттык диссертациясында көтөрүлүп, синтаксистик семантикага байланыштуу бир катар ойлор айтылган [Мусаев, 1983]. Синтаксистик семантикага түздөн-түз тиешелүү болбосо да предикативдүүлүк, предикат маселесин А. Иманов өзүнүн илимий эмгектеринде кеңири изилдеген жана кыргыз тилинин мисалында бир топ ачык көрсөткөн [Иманов, 2009, 84-148-б.].

Кыргыз тилинин синтаксисин изилдеген изилдөөчүлөрдүн бири катары окумуштуу Ж. Элчиев да сүйлөмдүн семантикалык жана коммуникативдик-прагматикалык синтаксисинин маселелерин көтөрүп, сүйлөмдүн мазмундук аспектилерин болгон: семантикалык аспектисин (сүйлөмдүн объективдүүлүк жана субъективдүүлүк түшүнүктөрү), коммуникативдик аспектисин (тема жана рема маселеси), прагматикалык аспектисин (эксплициттик жана имплициттик маанилердин берилиши) кыргыз тилинин мисалында изилдөөгө алган [Элчиев, 2015, 25-60- б.].

Сүйлөмдү семантикалык аспектиде изилдөө, сөзсүз түрдө, конкреттүү лексикалык материалдардын семантикасын аныктоо менен шартталат, лексикалык материалдардын семантикасын аныктоо аркылуу гана сүйлөмдүн семантикалык структурасын иликтөөгө болот. Ал эми сүйлөмдүн семантикасы дегенибиз – анын **логика-семантикалык мааниси** деген сөз... б. а ойжүгүртүүнү (мышление) туюнтуучу бирдик катары сүйлөм виртуалдык жана актуалдык аспектиден да каралышы шарт.

Сүйлөм сөз сыяктуу эле номинативдик белги катары каралат, бирок сөз сыяктуу жөнөкөй белги эмес, өзгөчө типтеги татаал белги катары аныкталат [Соссюр, 1958, 51.]. Ошондуктан сүйлөмдүн виртуалдык жана актуалдык өңүттөн каралышы анын семантикалык структурасын аныктап, структуралык схемасын, моделдик типтерин лексикалык материал менен туюнтууга, семантикалык формалдык компоненттерин белгилөөгө шарт түзөт. Ошондуктан сүйлөмдүн семантикалык структурасын кароодо А. А. Уфимцева «...язык существует в двух ипостасях: язык как система виртуальных знаков и моделей их сочетаемости и язык как актуальная речь, конкретная реализация этой виртуальной системы» – деп белгилейт [Уфимцева, 1980, 57-б.]. Бул тилдеги абстрактуулук жана конкреттүүлүккө негизделген дихотомиялык карама-каршылык менен байланыштуу. Бирок сөз жана сүйлөм семантикалык изилдөөлөрдө номинативдик белги катары таанылып, бул экөөнүн ортосундагы белгилүү бир изоморфизм ачык байкалат. Бир жагынан, тилде сөз өзүнүн концептуалдык өңүтүндө өз маанилик атоосунда берилсе, сүйлөм абстрактуу схема, типтүү модель түрүндө берилет, ал эми экинчи жагынан, кепте сөз конкреттүү реалдуу чындыкка дал келсе, сүйлөм конкреттүү айтым катары кырдаал, окуя, фактыга дал келет:

Эгерде тилдик белги болгон сөз менен сүйлөмдү ушул үч бурчтук аркылуу салыштырсак, жогор жакта белгилегендей, реалдуу турмуш чындыгы ой-жүгүртүү аркылуу белгилүү түшүнүккө ээ болот да, ал түшүнүк же сөз, же сүйлөмдүк структурада көрүнөт, б. а. мындагы изоморфизм **А**нын **Б**нын 1 менен 2 синде, ал эми **А, Б**нын 3үндө байкалбайт, **А**нын 1 менен 2си, 2си менен 3, 3 менен 1 инде **Б**нын 1 менен 2си, 2 си менен 3, 3 менен 1 иде толук изоморфизм көрүнүшү бар.

Сүйлөмдүн виртуалдык аспектисинде ошол кырдаалдын, окуянын, фактынын концептуалдык модели, логика-семантикалык структурасы абстрактуу структуралык схемасы аркылуу берилсе, **сүйлөмдүн актуалдык аспектисинде** конкреттүү кеп кырдаалына, коммуникативдик максатка, кеп ишмердигинин шартына жараша аягында, түзүлө турган сүйлөмдүн лексикалык материал менен толтурулган семантикалык структурасы берилет, б. а. **виртуалдык абстрактуу структуралык схема, типтүү моделди актуалдаштуруу жана сүйлөм структурасын** түзүү эки өңүттө ишке ашат:

1. семантикалык-структуралык абстрактуу схеманы лексикалык конкреттүү материал менен толтуруу;

2. лексикалык ал материалдарды өз ара бирин-бири шарттаган морфологиялык, синтаксистик-грамматикалык каражаттар менен камсыздоо – предикацияны уюштуруу, жаратуу.

1. Ат + За + За + кс + Са + За + За + кс + Са + За + За + Э

2. Биз, Университет, коллектив, өтө, чоң, ийгилик, жарат, катар, бир, ынтымак иш жат.

3. Биз+дин Университет+тин коллектив-и өтө чоң ийгилик_тер+дин жарат+уу+чу+су катар+ы бир+дик+түү ынтымак+та иш+теп жат+ат.

Алсак: **күн, жаан, от, бала, оку, ал, бар** ж. б. у. с. лексемалар башка сөздөр өңдүү эле реалдуу дүйнөдөгү жеке-жеке предмет, нерселерди жана алардын белгилерин, ал-абалдарын, атаган лексикалык каражаттар. Биз **күн, ал, от, оку** деген сөздөрдү айтуу аркылуу өз ара байланышсыз турган гана жеке-жеке нерселерди, жеке кыймыл-аракетти гана констатация кылабыз, аларды жөн гана атайбыз, бул нерселердин башка нерселер менен байланышын, карым-катышын көрсөтпөйбүз, белгилерин мүнөздөбөйбүз. Болгону реалдуу дүйнөдөгү субстанцияны гана атайбыз. **Күн** лексемасына ал-абалды билдирген **жылыды, суук**, кыймыл-аракетти билдирген **чыкты, батты** деген лексемаларды кошуп айтуу менен гана пропозитивдик синтаксистик номинацияны жарата алабыз да, ал чындыктын бир үзүмүн, бир окуясын, бир фактысын, бир кырдаалын атагандыгын жана ушул синтаксистик номинацияда эки компонент өз ара байланышкандыгын көрөбүз: предмет жана анын ал-абалы; предмет жана анын белгиси; предмет жана анын кыймыл-аракети; предмет жана анын касиети ж. б. у. с. Мына так ушул эки компоненттин өз ара карым-катышы, байланышы, бирин бири

аныкташы эки тутумдуу жалаң сүйлөмдөрдүн *денотативдик мазмунун*, *номинативдик табиятын*, *логико-семантикалык структурасын түзөт* жана эки тутумдуу жалаң сүйлөмдүн **3A_I+Э** тибиндеги пропозитивдик формуласын жаратат.

3A_I+Э формуласындагы абстрактуу структуралык схема кыргыз тилиндеги эки тутумдуу этиштик жалаң сүйлөмдөрдүн баардыгын камтыйт, эки тутумдуу этиштик жалаң сүйлөмдөрдүн баардыгы ушул формуладагы абстрактуу структуралык схема аркылуу туюнтулат:

1. Апам отурат, иним турат, агасы жатат, балаңар чөгөлөдү;
2. Поезд келатат, машина жүрдү, самолет учту, ат үркүп кетти;
3. Телеграмма келди, кат жазылды, китеп окулду, кагаз учту;
4. Саат токтоп калды, бычак мокойт, отургуч сынып калыптыр;
5. Күн батты, ай чыкты, жаан жаап жатат, шамал болду.

Ушул беш тип аркылуу көрсөтүлгөн сүйлөмдөрдүн баардыгы бир гана формуладагы абстрактуу структуралык схема аркылуу уюшулган. Структуралык жактан бул сүйлөмдөр бири-биринен эч айырмаланышпайт. Булар – эки тутумдуу жайылма сүйлөмдөр. Ушуну менен формалдык структуралык анализ токтойт. Бирок сүйлөмдүн номинативдик семантикалык аспектисинде – бул беш типтеги сүйлөм беш башка сүйлөм: биринчиден, булар бири-биринен сүйлөм ээсинин милдетин аткарып турган лексемалардын ар кыл составы аркылуу, берилген лексикалык материалдар боюнча айырмаланып турушса, экинчи жагынан, сүйлөм ээсинин милдетин аткарып турган ошол эле ар кыл лексемалардын категориялдык мааниси (заттык) боюнча жана бир класстагы лексемалардан экендиги боюнча биригишет. Алсак **1-типтеги апам, иним, агасы, балаңар** лексемалары бири-биринен лексикалык бирдик катары айырмаланышканы менен, жалпы категориялдык мааниси боюнча заттык, жалпы типтик мааниси боюнча жактык маани туюнтуп, бир класска биригип турушат; **2-типтеги поезд, машина, самолет, ат** лексемалары да бири-биринен лексикалык бирдик катары айырмаланышканы менен, жалпы категориялдык мааниси боюнча заттык, жалпы типтик мааниси боюнча **Унаа** маанисин туюнтуп, бир класска биригип турушат. Ушул эле **унаа** типтик маанисиндеги лексемаларды да эки типтик мааниге ажыратса болот. Жансыз унааны туюнткан типтүү маани жана жандуу унааны туюнтканы типтүү маани деп бөлүүгө да болот. Калган 3, 4, 5 – типтеги лексемаларды да ушул принцип менен талдап, айырмаланган жана бириккен маанилерин көрсөтүүгө болот. Демек, сүйлөм тутумунда лексемаларды белгилүү бир типке, класска бириктирген жана ошол типти, классты башка типтен, класстан айырмалап турган жалпы маанини **типтүү синтаксистик маани** деп атоого болот. Ошондуктан жалпы типтүү синтаксистик маанинин реализацияланыш мүмкүнчүлүгүндө заттык **Апам, Иним, Агасы, Балаңар** лексемалары бир-биринен эч айырмаланышпайт. Бирок кеп

ишмердигинде, кептин конкреттүү кырдаалында колдонулуш шартына жараша булар бири-биринен айырмаланган өзгөчөлүктөргө ээ. Андай шартта бул лексемалардын белгилүү бир конкреттүү семалык маанилери колдонулат. Маселен: *Апам келатат деген сүйлөм* 1-типтеги эле *Иним турат, Агасы басып жүрөт, Балаңар иштеп жатат* деген сүйлөмдөрдөн айырмаланган сүйлөм. Булардан анын айырмасы эмнеде, эмнеси боюнча алардан айырмаланат? Жалпы формуласы боюнча эмес, структуралык схемасы боюнча эмес, категориялдык мааниси боюнча эмес, типтүү синтаксистик мааниси боюнча эмес, алардын конкреттүү лексикалык мааниси, жалпы семантикалык элементи, абстрактуу схеманы толтурган лексикалык материалы боюнча айырмаланат, сүйлөмдүн номинативдик мааниси боюнча айырмалануу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Демек, абстрактуу схеманын формуласын толук маанилүү лексикалык материал менен толтуруу номинативдик бирдик болгон сүйлөмдүн семантикасы үчүн өтө маанилүү. Анткени абстрактуу схемалык **$3A_1+Э$** формуласы үчүн зат атоочтун заттык, этиштин процессуалдык категориялдык маанилеринин конкреттүү зат атооч жана конкреттүү этиш түрүндөгү тизмеги сүйлөм түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Демек, сүйлөмдүн семантикалык структурасы жана номинативдик-коммуникативдик функциясы үчүн *жалпы категориялык маани, типтүү синтаксистик маани* жана *жеке лексемалык маанинин* ролу чоң. Сүйлөмдүн семантикасы ушулардан түзүлөт жана бир эле абстрактуу схеманын типтүү формуласы аркылуу уюшулган сүйлөмдөр өз ара бири-биринен аталган маанилердин берилиши аркылуу айырмаланышат. Сүйлөмдүн семантикалык структурасы, андагы лексемалардын валенттик мүмкүнчүлүгүнө жана синтаксистик карым-катышы аркылуу актуалдашкан семага көз каранды. Сүйлөмдүн семантикалык структурасында субъект менен предикаттын катышы **$3A_1+Э$** жалпы формуласы аркылуу туюнтулганы менен, анын эксплициттүү же имплициттүү грамматикалык формалар менен берилиши факультативдик мүнөзгө ээ.

Диссертациянын экинчи главасы «**Жөнөкөй сүйлөмдүн семантикалык уюшулушу**» деп аталат да, анда сүйлөмдүн семантикалык жактан уюшулушу жөнүндөгү маселе көтөрүлөт. Сүйлөмдү тилдик бирдик жана кептик бирдик катары сыпаттоодо анын семантикалык аспектисине өзгөчө көңүл буруу зарылчылыгы келип чыгат. Сүйлөмдүн грамматикалык структурасынын семантикасы дегенде, биз анын лексикалык толтуруу менен байланышсыз гана структуралык схемасынын, абстрактуу моделинин семантикасын түшүнүшүбүз зарыл. Анткени ал сүйлөмдүн коммуникативдик бирдиги катары анын абстрактуу моделин көрсөткөнү менен, лексикалык толтуруусуз, лексикалык каражаттарысыз жана конкреттүү колдонулуу чөйрөсү, шарты, кырдаалысыз өзүнүн функциясын толук аткара албайт, «Глокая куздра штеко будланула бокро, кудрячит бокронёк» деген өңдүү сүйлөм

формалдык- грамматикалык структурага, структуралык схемага ээ болгону менен, сүйлөмдүк семантикага ээ эмес.

Ушул өңүттөн караганда тилдик бирдик катары грамматикалык структуранын семантикасы менен кептик бирдик катары конкреттүү сүйлөмдүн семантикасы (башкача айтканда, лексикалык толтурулган структура) – экөө эки башка аспектинин, эки башка деңгээлдин, бир эле көрүнүш, кубулушту, бир эле маанини чагылдыруунун, туюнтуунун эки башка деңгээлдеги абстракциясы. Ошондуктан сүйлөмдүн маңызын чагылдыруучу, коммуникативдик маанисин аныктоочу негизги белгиси катары предикативдүүлүк категориясы бир эле мезгилде сүйлөмдүн абстрактуу структуралык схемасынын жалпы семантикасы да, конкреттүү сүйлөмдүн жеке семантикасы да боло алат.

Сүйлөм коммуникативдик семантикалык бирдик катары объективдүү реалдуулукка, ойлонуу (мышление) категорияларына жана тилдик системага шайкеш, дал келиши керек. Объективдүү реалдуулукка, предметке дал келиши сүйлөмдү белгилүү бир ситуация менен байланыштырса, ойлонуу менен шайкештиги аны ой жүгүртүү (суждение) менен байланыштырат. Ал эми тилдик системага шайкеш келиши предикативдүүлүк анын спецификалык өзгөчөлөгү, негизги белгиси экендигин көрсөтөт. Демек, ушул үч аспект сүйлөм семантикасынын ар түрдүү өңүтүн аныктоого мүмкүнчүлүк берет да, сүйлөм денотативдик, сигнификативдик жана грамматикалык мааниге ээ экендигин көрсөтөт. Денотативдик маани – сүйлөмдү объективдүү реалдуулук, предмет менен, сигнификативдик маани – сүйлөмдү ойлонуу категориялары менен, ал эми грамматикалык маани – сүйлөмдү тилдик система менен байланыштырат да, предикативдик бирдик катары предикативдик эмес бирдиктерге карама-каршы коёт. Ушул үч жагдайдын диалектилик биримдиги сүйлөмдүн семантикалык структурасын түзөт. Муну төмөнкү графикалык схема аркылуу чагылдырса болот:

Сүйлөмдүн семантикалык структурасын талдоодо окумуштуулар кабыл алган бирдиктүү критерий азырынча иштелип чыга элек. Бирок кандай болгондо да сүйлөмдүн семантикалык структурасы үчүн анын *лексика-грамматикалык уюшулушу, анын формалдык-грамматикалык түзүлүшү реалдуу дүйнөдөгү чындык менен изоморфтук абалдабы же андай шайкештик жокпу* деген сымал маселе менен да шартталат. Себеби кандай гана сүйлөмдү албайлы ал реалдуу дүйнөдөгү чындыкты атайт, реалдуу турмуштун бир окуясын, фактыны номинациялайт. Бирок ошол окуя, кырдаал тилдик бирдиктер менен кандайча – толук, жеткиликтүү, төп аталабы же жокпу, бул дагы сүйлөмдүн семантикалык структурасы, андагы валенттик карым-катыш аркылуу шартталат да, сүйлөмдүн коммуникативдик-информативдик мүмкүнчүлүгүн түзөт.

$Z_1 + \Theta$ структуралык схемасы кыргыз тилинде кездешүүчү, колдонулуучу баардык этиштик эки тутумдуу жалаң сүйлөмдүн структуралык модели боло алат. Бир эле структуралык схемадагы формула аркылуу түзүлгөн кыргыз тилиндеги этиштик эки тутумдуу миндеген жалаң сүйлөмдөр бири-биринен лексикалык толтуруу жана грамматикалык формалары аркылуу өз ара айырмаланышып, аталган сүйлөмдөрдүн семантикалык структурасын түзүшөт. Мында негизги роль ошол структуралык схеманы толтурган ар бир лексеманын категориялык маанисине таандык жана ал ошол сүйлөмдүн семантикалык структурасын түзүүгө түздөн-түз катышат. Структуралык бир эле схемадагы, абстрактуу формуладагы ($Z_1 + \Theta$) сүйлөмдөрдү бири-биринен айырмалоо, бир жагынан, лексемалардын ар түрдүү составы аркылуу шартталса, экинчи жагынан, ошол структуралык схеманын функционалдык компоненттеринин субъектилик же предикаттык милдеттерин аткарган лексемалардын конкреттүү маанисине жараша аныкталат, үчүнчү жагынан жана эң негизгиси ушул функционалдык компоненттердин коммуникативдик бирдик катары бир класстагы, бир разряддагы, бир группадагы лексемаларга мүнөздүү экендиги аркалуу шартталат. Маселен: Атамдын келиши, карындашым отурат, кызым чоңоюп калыптыр, Чоң энем үйрөтмөк ж.б.у.с. сүйлөмдүк структуралардагы семантикалык субъекттер абстрактуу жалпылаштырган маанилери боюнча “**туугандарым**” деген семантикалык бир класска, бир разряддагы түшүнүккө бириксе, жаан жаап жатат, күн ачылат, кар түштү, шамал күчөгөндөн күчөдү деген сүйлөмдөрдөгү семантикалык субъектилер абстрактуу жалпылаштырылган маанилери боюнча “**жаратылыш көрүнүштөрү (кубулуштары)**” деген семантикалык бир класска, бир разряддагы түшүнүккө биригишет. Ал эми тоо кулаганда, суу тоңгондо, жер жарылды, деңиз толкуду деген сүйлөмдөрдөгү семантикалык субъектилер да абстрактуу жалпылаштырылган маанилери боюнча өйдөкүлөрдөн айырмаланышып, башка топтогу семантикалык түшүнүк беришет. Бул сүйлөмдөрдөгү семантикалык предикаттар жөнүндө деле так ушуну айтууга болот. Демек, бир эле структуралык схемадагы миндеген, мил-

лиондогон жалаң сүйлөмдөр семантикалык жактан бири-биринен ар кыл моделдер аркылуу айырмаланышса, ошол эле учурда жалпылаштырылган семантикасын туюнткан моделдер аркылуу бири-бирине биригип, бир класстагы, бир разряддагы семантиканы туюнтушат. Мына ушул, б. а. структуралык схеманы толтурган функционалдык компоненттерди туюнткан конкреттүү лексемаларды бир топко, бир класска, бир разрядка бириктирген маанини **категориялык типтүү синтаксистик маани** деп атоого болот.

Сүйлөмдүн семантикалык структурасынын уюшулушунда категориялык типтүү маани менен эле катар конкреттүү жеке лексемалардын лексикалык маанилери да негизги ролду ойнойт. Сүйлөмдүн семантикалык структурасынын тилдик деңгээлдеги абстрактуу схемадан өтүп кептик деңгээлде уюшулушу, анын номинативдик-коммуникативдик бирдик катары белгилүү бир информативдүүлүккө ээ болушу ар бир конкреттүү лексемага, алардын тизмектеше алуу, валенттик мүмкүнчүлүгү аркылуу аныкталат. Сүйлөмдүн индивидуалдык-экспрессивдик, чактык-модалдык мүмкүнчүлүктөрү, эң алды, лексикалык каражаттар жана грамматикалык формалар, кептик кырдаал, айтуучунун эмоционалдык-психологиялык абалы, информативдик максаты аркылуу аныкталат. Демек, лексикалык жана грамматикалык каражаттар бул учурда кептин негизги бирдиги катары лексемалык (лексема – конкреттүү кеп кырдаалына жана айтуучунун интенциясына жараша сөздүн так ошол учурдагы маанисин туюнткан бирдик) милдетте гана колдонулат.

Сүйлөм тутумуна кирген сөз лексема катары бир нече смысловый элементтердин биримдигинен турат жана ошол смысловый элементтер сема деп аталат. Сөздөгү ушул смысловый элементтер сема катары бир эле структуралык формула $Z_1 + \text{Э}$ аркылуу берилген *Окуу баиталды*, *Окуу баитала элек*, *Атам келди*, *Атамдар кетишти*, *Агасы отурат*, *Карындашым иштеп жатат*, *Учак уча элек*, *Поезд жүрдү* ж.б.у.с. этиштик эки тутумдуу жалаң сүйлөмдөрдү бири-биринен айырмалап кароого жана алардын семантикалык структурасын аныктоодо өзгөчө роль ойношот. Традициялык синтаксистик изилдөөлөрдөн айырмаланып, семантикалык синтаксисте синтаксемалар ар кыл семаларга жиктелет жана ошол семалар туюнткан семантикалык структураларды түзүүгө катышышат. Ушундан улам лексеманы жана синтаксеманы түзүп турган семалар өз ара бири-бири менен морфемалардын катышындай мамиледе болот деп айтууга негиз түзүлөт.

Негизги сема лексема уюштуруучу база болот да, ага кошумча семанын кошулушу менен жаңы лексема жаралат. Маселен, **бараткандыгы** жөнүндөгү кыймыл-аракетти туюнткан негизги семага кантип бараткандыгы жөнүндөгү кошумча семаны кошсок, маселен **чуркан**, анда биз кадам таштап деген маанидеги **жөө** деген жаңы лексеманы алабыз, ошол эле учурда **чуркан** деген негизги сема аркылуу **шашып** деген да жаңы лексеманы алабыз. Ушул эле негизги семага **чаап бараткандыгы** жөнүндөгү кошумча семаны кошсок, ан-

да биз **атчан бараткандыгы** жөнүндөгү түшүнүккө ээ болобуз. Эгерде лексема жасоочу –**ба** тангыч бөлүкчөсүн бараткандыгы жөнүндөгү кыймыл-аракетти туюндурган негизги семага уласак, баратпагандыгы, токтоп калгандыгы, жылбагандыгы жөнүндөгү жаңы лексема жаратат.

Ушундан көрүнгөндөй ар бир лексема өзүнө мүнөздүү негизги семага, лексема жасоочу семага ээ. Ушул мааниде сүйлөм тутумундагы лексеманын негизги семасы, лексема жасоочу сема сөздү башка сөздөрдөн, бир эле сөздүн көптөгөн маанилерин сүйлөм тутумундагы лексемалык маанисинен дифференциялап көрсөтүүчү, алардан айырмалоочу семантикалык белги болуп саналат. Эгерде бир типтүү маани экинчи бир типтүү мааниден өзүнүн жалпы смыслдык элементи (негизги сема) аркылуу айырмалануу мүмкүнчүлүгүндө болсо, бир класска кирген бирдиктер лексема жасоочу сема аркылуу айырмаланышат. Маселен **байыды, чоңойду, көтөрүлдү, кызарды, бозорду, кичирейди, семирди, арыктады** ж.б.у.с. лексемалар лексикалык сөз бирдиги катары ар башка сөз экендигине карабай, булар лексема жасоо деңгээлинде негизги семага ээ этиштик лексемалардын бир типтеги классын, бир типтеги разрядын түзүшөт, ал эми синтаксистик семантикалык деңгээлде жалпы смыслдык элементке ээ лексемалардан болушат. Булардагы негизги сема – жаңы белгинин жаралышы. Аталган ар бир этиш сөздөрдүн баардыгын бир топко киргизип жаткан негизги сема – мурда болбогон жаңы касиет, жаңы белгиге ээ болуу. Байыды – мурда кедей эле, чоңойду – мурда кичине эле, көтөрүлдү – мурда төмөнкү кызматта эле, кызарды – мурда кызыл эмес эле, кичирейди – мурда чоң эле, семирди – мурда арык эле... Ушул жалпы смыслдык маани аркылуу жогорку этиштик лексемалар башка класстагы этиштерден: кеп этиштеринен, психологиялык, кырдаал этиштеринен, кыймыл этиштеринен, ал-абал этиштеринен, бул этиштердин башка маанидеги, смылдагы семаларынан айырмаланышат.

Диссертациянын “Эки тутумдуу жалаң сүйлөмдүн семантикалык структурасы” деген үчүнчү главасында эки тутумдуу жалаң сүйлөмдүн семантикалык структурасын түзүүчү ядролук компоненттер, алардын семантикалык типтери жана тилдик моделдери каралат.

Арийне, эки тутумдуу жалаң сүйлөм катары, адатта, ээ жана баяндоочтун өз ара карым-катышына негизделип уюшулган синтаксистик конструкцияны түшүнөбүз. Сүйлөмдүн берилиш жагын эле иликтөө эки тутумдуу жалаң сүйлөмдүн табиятын, маңыз-мазмунун жана кепте кеңири колдонулушун терең түшүнүү үчүн анча жеткиликтүү эмес. Ошондуктан анын структурасын лексемалык толтуруу (наполнение) жана ал лексемадагы смыслды изилдөө зарылдыгы келип чыкты. Анткени ошол лексемалардын семантикалык карым-катышы гана абстрактуу структуралык схеманы номинативдик-коммуникативдик бирдик катары кароого мүмкүнчүлүк түзүп, анын пикир алышууну тескеп, байланыш каражаты болушун шарттайт. Ал эми эки ту-

тумдуу жалаң сүйлөмдүн мазмундук жагы анын формалдык берилиш жагындай ээ менен баяндоочтун биримдиги эле эмес ал, баарыдан мурда, смыслдык жактан бири-бирине төп, шайкеш келген семантикалык топтогу, класстагы лексемалардын номинативдик-коммуникативдик максатта ширелишкен биримдиги жана алардагы смыслдык ар түрдүүлүк, смыслдык жиктелүүчүлүк. Ошондуктан кандай субстантивдик лексемалар, кандай семантикалык класстагы лексемалар субъектилик позицияда болот да, предикаттык позициядагы кандай лексема менен тизмектешет деген маселе өтө манилүү маселе катары көтөрүлөт. Субстантивдик лексеманы эки тутумдуу жалаң сүйлөмдүн багынын кыкы компоненти катары кароодо жана анын этиш менен болгон тизмектешүүсүн аныктоодо өзгөчө бир жагдай түзүлөт:

1. Кыш келди, Кыш жакындап калды, Кыш түштү, Кыш чыкты.

2. Кыш келди, Поезд келди, Асан келди, Эл келди, Кел-кели келди, Акча келди, Жүк келди ж.б.у.с.

Бул жана ушул өңдүү жалаң сүйлөмдөр синтаксистик структурасы боюнча бири-биринен эч айырмаланышпайт: булардын структуралык модели $Z_1 + \text{Эж}$ формуласы аркылуу берилет. Сүйлөм атооч жөндөмө формасында турган, жеке сандагы субстанттык ээден жана жак формасындагы этиштик баяндоочтон турат.

Мындай синтаксистик структураларда ар бир сөздүн жалпылаштырылган грамматикалык маанилери сөз формалары аркылуу туюнтулат. Ошондуктан ушундай структуралык схемада өз ара алмаштырылып колдонулуучу жана бирдей позицияда туруучу сөздүн грамматикалык формалары бир субстанттык классты, топтоу түзсө (**кыш, Асан, поезд, эл, акча, жүк** ж. б.) жана ал жалпы категориялык типтүү грамматикалык белгиге ээ болсо, белгилүү бир валенттүүлүктөгү жана белгилүү бир лексика-грамматикалык тематика-семантикалык топтогу этиштер аркылуу (**келди, жакындап калды, түштү, чыкты**) белгилүү бир субстанттык топтогу гана сөздөр тизмектешет, мүнөздөлөт. Мындан сүйлөмдүн семантикалык компоненттеринин мүмкүнчүлүгү, деги эле сүйлөмдүн семантикалык структурасында аныктоочу негизги роль предикаттык лексемага таандык экендиги көрүнөт. Бирок бул жерде абсолюттук мүнөздөгү маселе жөнүндө сөз болбошу керек. Белгилүү бир структураларда, белгилүү бир лексика-грамматикалык тематика-семантикалык топтогу лексемаларды тизмектеше келүүсүндө, белгилүү бир жагдайларда субъект менен предикат өз ара бирин-бири шарттаган, аныктаган учурлар да болот. Маселен, **Сен ырдадың, Бала жыгыла жаздады** деген эки тутумдуу жалаң сүйлөмдөрдү алсак, булардын семантикалык структурасынын модели субъектиден жана предикаттан гана турат. Булардагы субъект менен предикат бирин-бири шарттаган абалда болору, ал конструкцияларды уюштурган субстанттык жана финиттик лексемаларга байланыштуу, булар экөө бирдей ролго ээ. Анткени **ырдадың** деген предикат Z_1 позициясын адам түшүнүгүн туюнткан субъектини

билдирген лексема менен толтурулушун талап кылат, ошол эле учурда субъект Сен адам кыймыл-аракетин, ал-абалын билдирген предикаттык этиш лексемасынын болушун шарттайт. Экинчи сүйлөм жөнүндө деле ушуну айтууга болот. Арийне, дээрлик көпчүлүк учурда, субъектинин семантикалык мүмкүнчүлүгү, функциясы же ролу предикаттын семантикалык спецификасына жараша аныкталат.

Маселен: 1. Асан иштеп жатат,

2. Асан эс алды,

3. Асан укту

Бул үч сүйлөмдө тең Z_1 позициясын бир гана *Асан* деген лексема ээлеп турат. Буга карабай бул эки тутумдуу жалаң сүйлөм бири-биринен субъектилик маанинин мүнөзү боюнча кескин айырмаланыша алат: биринчи сүйлөмдө *Асан* субстанттык сөзү субъектинин кыймылдап жатканын көрсөтөт (иштеп жатканын); экинчи сүйлөмдө субъектинин ал-абалын көрсөтөт (*эс алганы*); үчүнчү сүйлөмдө субъектинин кабылдоосун көрсөтөт (*укту*). Ушунун өзү предикаттык лексеманын спецификасы негизги аныктоочу функцияга ээ экендигин көрсөтүп турат. Демек, сүйлөмдү семантикалык өңүттө анализдөөнүн максаты – сүйлөмдүн смыссы кандай уюшулган, семантикалык компоненттер кандай карым-катышта байланышкан, ушуну аныктоо. “Смысл предложения представляется в семантической структуре предложения с различной степенью детальности (асты автор тарабынан сызылды – Т. И.)” [Мусаев, 1983].

Семантикалык өңүттө предикат субъектинин ар кандай абалдагы көрүнүшүн мүнөздөөчү дифференциалдык семантикалык белгинин ролун аткарат. Анткени алар ар кандай синтаксистик дистрибуцияда (окружение) болушат да, ар кыл семантикалык топтогу, класстагы лексемалар менен тизмектешип, ошого жараша смыслдык өзгөчөлүктөргө ээ, жана смыслдык айырмачылыктар аркылуу мүнөздөлөт. Ушул планда караганда предикат сүйлөмдүн семантикалык структурасында борбордук орунду ээлейт, негизги позицияда турат. Ал эми субъект негизинен “кызматчы” милдетте болуу менен, предикаттын лексемалык маанисин “тактагычтык” роль аткарат, болгондо да предикаттык лексиканын башка маанилери эмес конкреттүү жагдайдагы гана лексемалык смыссы (сөздүн баардык мааниси эмес) такталат. Анткени предикат бир эле субъектинин ар кандай ал-абалда болоорун көрсөтүүчү дифференциалдык семантикалык смыссы алып жүрөт: Субъектиге предикат айлана-чөйрөдөгү предмет, көрүнүш-кубулуштардын ал-абалы, кыймыл-аракети жөнүндөгү маалыматты берүү үчүн зарыл болсо, предикаттын өзүнүн предикативдик семантикасын толук жүзөгө ашыруу үчүн ага субъект керек болот, көпчүлүк учурда сүйлөмдүн семантикасы субъектисиз эле толук өлчөмдө ишке ашат. Буга бир тутумдуу сүйлөмдөр айкын мисал боло алат, анткени алар баяндоочтун гана базасында уюшулат.

Ошондуктан Ф. Буслаев: "Без сказуемого не может быть суждения. Отсюда понятно, почему есть в языке предложения, состоящих только из сказуемого..., но нет ни одного предложения, которое состояло бы только из подлежащего" [Буслаев, 1959, 258-б.].

Сүйлөмдүн семантикалык структурасынын негизги семантикалык компоненттеринен болгон субъект менен предикат функционалдык жактан гана айырмаланышпастан, грамматикалык-формалдык жактан да, алар ээлей турган позициядагы лексикалык бирдиктердин составы, семантикалык классы, мүнөзү, лексемалык смыссы (сема) боюнча да айырмаланышат. Бирок кандай гана субъект, предикаттын тизмеги болбосун, алардын смыссыдык жактан төп, шайкеш, дал келиши сүйлөмдүн семантикалык структурасын уюштурууга мүмкүнчүлүк жаратат да, предмет, кубулуштуу денотативдик касиетин чагылдырат: *предмет жана ал-абалы, предмет жана анын касиети, предмет жана анын кыймыл-аракети* ж. б.

Акыркы мезгилдерде сүйлөм бир эле учурда номинативдик да жана коммуникативдик да бирдик катары аныкталып, татаал структуралык түзүлүштөгү белги экендиги аны семантикалык аспектиден изилдөөдөгү базалык тезис катары окумуштуулардын көбү кабылдап жүрүшөт. Бул окумуштуулар сүйлөмдү пропозициялык өңүттө териштиришет. Пропозиция – бул предикаттык-актанттык (аргумент, партиципant, место) конструкция. Мунун борборунда этиштик лексема турат да, калган актанттар субъект баш болуп этишке багыныңкы, ага башкарылган компонент катары колдонулат:

- агент* – бул кыймыл-аракеттин жандуу аткаруучусу;
- дaтив* – кыймыл-аракет багытталган жандуу объект;
- инструмент* – кыймыл-аракет аткарылган курал;
- фактaтив* – кыймыл-аракеттин натыйжасында жаралган жансыз предмет;
- объектив* – кыймыл-аракет багытталган жансыз объект;
- локатив* – орун же кыймыл-аракеттин мейкиндик катышы;
- темпорaтив* – кыймыл-аракеттин мезгилдик катышы.

Демек, пропозиция $P \rightarrow Z_1 + Z_n + Э$ формуласы аркылуу берилет. Бул формуланын узун же кыска болушу этиштик предикаттын валенттүүлүк мүмкүнчүлүгүнө жараша аныкталат. Кыргыз тилиндеги этиштик предикат 1, 2, 3, 4 актанттык (аргументтик, орундук, партиципantтык гана болот) мүмкүнчүлүккө ээ [Мусаев, 1983].

Семантика-логикалык аспектиде караганда сүйлөм пропозиция катары предикаттан жана аргументтерден турат, аргументтердин саны предикаттын валенттүүлүгүнө жараша болот. Ушул аргументтердин саны предикаттын тибин аныктайт. "По своим логико-синтаксическим потенциям предикаты с качеством мест больше одного существенно отличаются от одноместных. В логике принято поэтому делить предикаты на одноместные (свойства) и

многочисленные (отношения)” [Кацнельсон, 1974, 108-109-б.]. Бир орундуу (же бир аргументтүү, актанттуу, партициптанттуу) предикаттын субъектиси гана болот, ал эми көп орундуу предикатта бир субъект жана үч, төрткө чейин объект болот [Мусаев, 1983; 1987]. Сүйлөм пропозиция катары семантикалык жактан ушундай логикалык фундаментке негизделет да, анын структурасы түпкү структура (глубинная структура) катары аныкталат.

Арийне, ушул жерде сүйлөмдү талдоодогу бир жагдайга өзгөчө көңүл буруу зарылдыгы келип чыгат: Маселен: *Ал кулпуну ачты, Адистер тоону жардырды деген сүйлөм* менен *Ачкыч кулпуну ачты, Жардыргыч тоону жарды* деген сүйлөмдөр традициялык синтаксисте ээ (Ал, Адистер, Ачкыч, Жардыргыч), толуктооч (кулпуну, тоону) жана баяндоочтон турду. Ушул эле сүйлөмдөрдүн түпкү структурасында жана семантикасында айырмачылык, өзгөчөлүк бар. Биринчи эки сүйлөмдө ээ кыймыл-аракеттин чыныгы аткаруучусу, агент же субъект катары турса, кийинки эки сүйлөмдө ээ кыймыл-аракеттин чыныгы аткаруучусу эмес. Бирок бул төрт сүйлөм төртөө тең активдүү конструкция, пассивдүү конструкция эмес, туюк мамиле аркылуу берилип жаткан жери жок. Кийинки эки сүйлөмдө грамматикалык ээ агент же субъект эмес, алар инструмент, каражат, курал катары колдонулуп жатат, б.а. сүйлөмдүн сырткы формалдык структурасында сүйлөмдүн грамматикалык ээси менен кыймыл-аракетти аткаруунун курал, каражат, инструменти эч айырмаланышпагандыгы көрүнүп турат. Ал эми сүйлөмдүн түпкү структурасында *Ачкыч да, Жардыргыч да* сүйлөм ээси болгону менен, алар *субъект, агент* боло алышпайт. Анткени сүйлөмдүн семантикалык структурасы анын түпкү структурасынын компоненттери аркылуу семантика-логикалык планда каралат да, предикат аркылуу берилген белги, касиет, карым-катыш, аракет, ал-абал, себеп-натыйжаны туюнтуучу семантикалык компонент катары чыгат. Себеби табияттагы, реалдуу дүйнөдөгү жансыз кубулуш-көрүнүштөр (ачкыч кулпуну ачты, жардыргыч жарды, поезд кетти ж. б. у. с. сүйлөмдөрдө) адамдын реалдуу дүйнөнү чагылдыруусунда кичине бузуп чагылдырууга жол берилет. Б.А.Серебренников белгилегендей, поезд өзү эле кетпейт, аны адам айдап кетет, ачкыч кулпуну өзү ачпайт, аны адам ачкыч аркылуу (курал, инструмент) ачат, жардыргыч затты тоонун бир жерине адам коет, анан жарылат ж.б.у.с. [Серебренников, 1977, 158-б.]. Мына, бул сыяктуу билинер-билинбес маани сүйлөмдүн сырткы структурасында эч аныкталбайт, анда тигил же бул сөздүн синтаксистик функция аткарышына гана көңүл бурулат. Ал эми сүйлөмдүн түпкү структурасын аныктоодо ар бир сөздөгү функция да, семантика да, смысл да эске алынат.

Ушундан улам мындай жыйынтыкка келүүгө болот: *семантикалык компоненттер* жана *алардын семантикалык функциялары* – сүйлөмдүн семантикалык структурасынын бирдиги болсо, сүйлөм мүчөлөрү сүйлөмдүн грамматикалык структурасынын бирдиктери болот. Мында сема өзгөчө

мааниге ээ. Ал ар кандай лексика-грамматикалык формалар аркылуу берилет да, жалпылаштырылган типтүү семантиканы уюштурууга катышат. Демек, мындай сүйлөмдүн семантикалык компоненттеринин жаралышында жана калыптанышында аныктоочу, чечүүчү ролго: биринчиден, семантикалык компоненттин кандай синтаксистик позицияда тургандыгы жана функциясы; экинчиден, ушул позициянын кандай категориялдык-лексемалык каражат менен толтурулушу; үчүнчүдөн, предикаттык позициядагы лексеманын валенттүүлүгү; төртүнчүдөн, лексемалык жана синтаксемалык семантиканын өз ара карым-катышка ээ экендигин көрөбүз. Мына ушул төрт жагдай биздин пикирибизде сүйлөмдүн семантикалык компоненттеринин спецификасын аныктап, анын семантикалык структурасын уюштурат...

Демек, семантикалык компонент дегенибиз – бул лексикалык жана синтаксистик семантикалардын өз ара ички карым-катышынын негизинде жаралган жана реалдуу чындыктагы кубулуш-көрүнүштү атаган көп сандагы структуралардын жалпылаштырылган тиби катары колдонулган сүйлөмдүн семантикалык структурасынын смыслдык элементтери. Ачык айтыш керек, семантикалык компоненттердин инвентары жана алардын семантикалык функциясы, белгилүү деңгээлде, жабык тизме, аларды тизмелеп аягына чыкса болот. Бирок ал өтө татаал жана ар бир изилдөөчүнүн жиктөө мүмкүнчүлүгүнө, тигил же бул тилдин лингвистикалык материалдарынын жиктелиш өзгөчөлүгүнө жараша болот. Ошондуктан окумуштуу изилдөөчүлөр эң кеминде 5 семантикалык функциядан (компонент) тартып жети (Гак); сегиз (Сусов); он төрт (Алисова, Богданов); жыйырма беш (Апресян), элүү (Леонтьева) семантикалык функцияга чейин жиктеп жүрүшөт.

Кыргыз тилиндеги жалаң сүйлөмдөрдүн семантикалык структурасын аныктоодо биз Н. Н. Арват түзгөн концепцияга таянуу жана аны жетекчиликке алуу менен, кыргыз тилинде көптөгөн факт-материалдарды талдоого алып жалпылаштыруунун негизинде жалаң сүйлөмдүн семантикалык структурасынын негизги төмөнкү моделдерин белгилемекчибиз:

1. Эки тутумдуу жалаң сүйлөмдүн ТСМ “жак” + ТСМ “кыймыл-аракет көндүм жана иш-аракет катары” модели:

М.: Анар окуп жатат, Поезд жүрүп жатат, Сабыр тазалай баштады.

2. Эки тутумдуу жалаң сүйлөмдүн ТСМ “жак” + ТСМ “психологиялык абал” модели:

М.: Ал иштеши керек, Ал иштөөнү көздөп турат, Ал иштегиси келет, Ай үйрөнө баштады.

3. Эки тутумдуу жалаң сүйлөмдүн ТСМ “жак” + ТСМ “кадам жасоо менен жылуу” модели:

М.: Байкем келе жатат; Турналар учуп бара жатат, Ал басууга даярдана баштады. Ал келе жатат + “жок болуу” + “азыр” + “жекелик сан” + ”3 жак” = Ал кетип бара жатат. Эгер *азыр* деген семаны алмаштырсак, анда бул сүй-

лөм Ал кетти дегенге өзгөрөт. (Ал кетти) + “көп учурда” + “жекелик сан” + “3 жак” = Ал кетип жатты.

4. Эки тутумду жалаң сүйлөмдүн ТСМ “кубулуш, окуя” + ТСМ “мезгил мерчеминдеги кыймыл агымы” модели:

М.: Митинг болуп жатат, Жаз келип калды. Биринчиси “окуя” + “анын жүрүшү” семантикалык түзүлүшүнө тиешелүү, экинчиси “убакыт бирдиги” + “ анын жүрүшү, өзгөрүшү” семантикалык түзүлүшүнө туура келет: Митинг башталууда – Митинг болуп жатат – Митинг уланууда – Митинг аягына келип калды. Жаз башталды – Жаз келе жатат – Жаз келди – Жаз өтүп жатат – Жаз өттү, жай келди.

5. Эки тутумду жалаң сүйлөмдүн ТСМ “табият кубулуштары” + ТСМ “кыймылдын орун алуу мүмкүнчүлүгү” модели:

М.: Жаан башталды, Жаан жаап жатат, Жаан төктү, Жаан куюп жатат, Жаан токтой баштады, Жаан токтоду, Жаан жааган жок, Чагылган башталды, Чагылган чартылдады, Шамал басаңдады, Шамал токтоду, Аптап башталды, Аптап өтүп кетти.

6. Эки тутумду жалаң сүйлөмдүн ТСМ “убакыт бирдиги” + ТСМ “убакыт мерчеминде өзгөрүү”:

М.: Кеч жакындап калды, Кеч кирди, Кеч өттү, Убакыт учуп барат, Жаз кечигип жатат.

Бул ар бир модель бир нечелен структуралык типтерге бөлүнөт.

Корутунду

Сүйлөм өз табиятында көп аспектилүү көрүнүш. Азыркы тил илиминде сүйлөмдү изилдөөнүн негизги аспектилеринин бири катары семантикалык аспектисин көрсөтүүгө болот. Бул сүйлөмгө виртуалдык жана актуалдык структура катары мамиле кылуу менен шартталат. Анткени сүйлөмдүн семантикасы, алды менен, анын информативдик мазмуну аркылуу аныкталат да, сөздөн айырмаланып реалдуу турмуштагы белгилүү бир кырдаалды, окуяны, көрүнүштү атаган татаал белги катары эсептелет. Ошондуктан семантикалык анализдин негизги маселеси – сүйлөмдүн семантикалык структурасы кантип уюшулаарын көрсөтүү, б.а. семантикалык компоненттердин өз ара карым-катышын, лексемалардын ролун, андагы семалардын маанисин көрсөтүү болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети болгон кыргыз тилиндеги эки тутумдуу жалаң сүйлөм өзүнчө структуралык тип катары жайылма, бир тутумдуу, атооч сүйлөмдөрдөн кескин айырмаланат. Булардын семантикалык структурасы синтаксистик типтүү маанилерди туюнткан лексемалардагы семалардын субъект-предикаттык катышы аркылуу уюшулат, ар дайым эки компоненттүү болот.

Эки тутумдуу жалаң сүйлөмдүн семантикалык структурасын пропозициянын бирдиги катары субъект жана предикат уюштурат. Сүйлөмдүн семантикалык структурасын түзүүгө катышкан бир эле лексема негизги жана лексема жасоочу лексемаларга бөлүнөт. Бул семалар эки тутумдуу жалаң сүйлөмдөрдү семантикалык жактан бири-биринен айырмалап кароодогу семантикалык белги катары кызмат кылат. Ошондуктан бирдей эле структуралык схема аркылуу түзүлгөн көптөгөн сүйлөмдөр лексикалык толтуруу аркылуу, берилген лексемалардагы негизги жана кошумча семалар аркылуу айырмаланышат да, эки тутумдуу жалаң сүйлөмдөрдүн семантикалык структурасын уюштурушат. Семантикалык талдоонун негизинде кыргыз тилиндеги эки тутумдуу жалаң сүйлөмдөрдүн семантикалык 6 модели аныкталды. Бул алты моделди жиктеп кароодогу негизги шарт семалардын смыслдык маанилери экендиги көрсөтүлдү. Ошону менен эле бирге жалаң сүйлөмдүн семантикалык компоненттеринин ичинен предикатты модель түзүүчү негизги компонент деп эсептедик.

Диссертация боюнча жарык көргөн эмгектер:

1. Ибрагимова, Т. Г. Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөгү предикаттын пропозициясы. [Текст] / Т. Г. Ибрагимова // И. Арабаев атындагы КМУнун ЖАРЧЫСЫ. – №1. -2012. – 151-153-б.
2. Ибрагимова, Т. Г. Эки тутумдуу сүйлөмдөгү семантикалык предикаттын манифестациясы. [Текст] / Т. Г. Ибрагимова // И. Арабаев атындагы КМУнун ЖАРЧЫСЫ- №1. - 2014. – 78-79-б.
3. Ибрагимова, Т. Г. Жөнөкөй сүйлөмдүн структуралык схемасы жана анын лексикалык толтурулушу. [Текст] / Т. Г. Ибрагимова //Научный журнал «Вестник Ошского государственного университета» (№4- чыгарылышы) -2015. – 126-130-б.
4. Ибрагимова, Т. Г. Азыркы тил илиминдеги синтаксисти изилдөөнүн аспекти [Текст] / Т. Г. Ибрагимова // Академик Ө Айтбайулы жана мамлекеттик тил маселелери. Эл аралык илимий- теориялык конференциянын материалдары. - Алматы. - 2016. – 224-228-б.
5. Ибрагимова, Т. Г. Семантическая структура внутренней формы простого предложения в киргизском языке и его лексическая манифестация. [Текст] / Т. Г. Ибрагимова //Международный научный журнал Инновационная наука. -Уфа (№6-чыгарылышы. Бөлүк III.) - 2016. – 111-114-б.
6. Ибрагимова, Т. Г. Сүйлөмдүн формалдык-семантикалык структуралары жана алардын карым-катышы. [Текст] / Т. Г. Ибрагимова // Известия ВУЗов Кыргызстана. - Чыгарылышы №6. - 2016. – 208-21-б.
7. Ибрагимова, Т. Г. Семантикалык синтаксис маселелеринин түркологияда изилдениши. [Текст] / Т. Г. Ибрагимова //Известия ВУЗов Кыргызстана. - Чыгарылышы №6. - 2016. – 224-228-б.
8. Ибрагимова, Т. Г. The investigation of questions of semantic syntax science in russian language (Семантикалык синтаксис маселелеринин орус тил илиминде изилдениши)[Текст] / Т. Г. Ибрагимова //Журнал "Теория и практика современной науки" – Чыгарылышы №8. -2016. – 131-134-б.
9. Ибрагимова, Т. Г. Некоторые аспекты семантических процессов в языковой системе. [Текст] / Т. Г. Ибрагимова //Вестник современной науки. - Волгоград. - №7 (19). - 2016. – 18-2-б.

Ибрагимова Турсунай Галбаевнанын “Кыргыз тилиндеги эки тутумдуу жалаң сүйлөмдүн семантикалык структурасы” 10. 02. 01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: семантика, синтаксистик семантика, семантикалык структура, семантикалык аспект, виртуалдык аспект, актуалдык аспект, абстрактуу виртуалдык структуралык схема, типтүү модель, лексикалык толтуруу, актуалдуу кептик бирдик, лексема, сема, валенттүүлүк, категориялык типтүү маани.

Изилдөөнүн объектиси – универсалдуу синтаксистик категория катары жөнөкөй сүйлөмдөрдүн формалдык-грамматикалык жана логика-семантикалык структуралык өзгөчөлүктөрү, ал эми **предмети** болуп кыргыз тилиндеги жалаң сүйлөмдүн семантикалык структурасы эсептелет.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз тилиндеги эки тутумдуу жалаң сүйлөмдөрдүн формалдык жана семантикалык карым-катышын аныктоодо, структуралык абстрактуу схеманы кептик конкреттүү сүйлөмгө айландырууда колдонулуучу лексемалык материалдар аркылуу абстрактуу схеманы, типтүү моделди толтурууда, сүйлөмдүн семантикалык структурасын уюштурууда лексемалардын, андагы негизги семанын ролун, маанисин жана ушунун негизинде жалаң сүйлөмдүн семантикалык структурасын аныктоо.

Изилдөөнүн методологиялык базасы таанып-билүүнүн синтаксистик бирдиктер аркылуу чагылдырылуусу жана алардын онтологиялык негиз катарында каралышы аркылуу түшүндүрүлөт. Ушул негизде кыргыз тилинин синтаксиси боюнча изилдөө жүргүзгөн окумуштуулардын көз караштары, жалпы тил илиминдеги илимий-теориялык концепциялардын жоболору жетекчиликке алынды.

Изилдөө негизинен сыпаттама методдун негизинде жазылды. Ошону менен эле катар анын структуралык, семантикалык, функционалдык, трансформациялык ыкмалары, эмпирикалык байкоолордун анализи, синтези колдонулду.

Изилдөөнүн жаңылыгы. Синтаксистик семантиканын илимий-теориялык жана методологиялык негиздерине таянуу аркылуу кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн виртуалдык жана актуалдык аспектиери талдоого алынып, эки тутумдуу жалаң сүйлөмдөрдүн семантикалык структурасын уюштуруучу компоненттердин, лексемалардын ролу көрсөтүлдү, сүйлөмдүн структуралык схемасы, алардын лексемалар аркылуу толтурулушу жана моделдери кыргыз тилинин лингвистикалык материалдарынын негизинде иликтенди. Семантикалык компоненттердин орду аныкталды. Булар жана буларга тиешелүү маселелер кыргыз тил илиминде алгачкы ирет атайын изилдөөгө алынды.

Изилдөөнүн илимий- теориялык, практикалык маанилүүлүгү. Изилдөөнүн материалдары кыргыз тил илиминде жаңыдан гана колго алына баштаган синтаксистик семантика багытындагы кийинки изилдөөлөр үчүн илимий-теориялык база боло алат, ошону менен эле бирге кыргыз тилинин материалынын негизинде семантикалык синтаксистин өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Изилдөөнүн негизинде алынган тыянактар, жоболор жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринде синтаксистик семантика, сүйлөмдү моделдештирүү, сүйлөмдү изилдөөнүн аспектиери боюнча атайын курстарды түзүүгө мүмкүнчүлүк берет.

РЕЗЮМЕ

диссертации Ибрагимовой Турсунай Галбаевны “Семантическая структура двусоставного нераспространенного предложения в кыргызском языке” на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10. 02. 01 – кыргызский язык.

Ключевые слова: семантика, синтаксическая семантика, семантическая структура, семантический аспект, виртуальный аспект, актуальный аспект, абстрактная виртуальная структурная схема, типовая модель, лексическое наполнение, актуальная речевая единица, лексема, сема, валентность, категориальное типовое значение.

Объект исследования - формально-грамматические и логико-семантические структурные особенности простых предложений как универсальной синтаксической категории, а **предмет исследования** – семантическая структура нераспространенного предложения в кыргызском языке.

Цель исследования заключается в определении роли и значения лексем, и присущей им основной семы при выявлении формального и семантического взаимоотношения двусоставных нераспространенных предложений, а также при наполнении абстрактной схемы, типовой модели лексемными материалами, в процессе превращения структурной абстрактной схемы в конкретное речевое предложение. И на этой основе определение семантической структуры нераспространенных предложений в кыргызском языке.

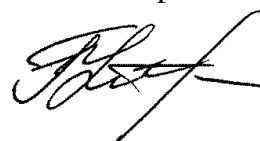
Методологическая база исследования объясняется через отражение познания в синтаксических единицах и рассмотрение их как онтологическую основу. Исходя из этой точки зрения, мы руководствовались взглядами ученых, которые вели исследования по синтаксису кыргызского языка, а также положениями научно-теоретических концепций в области общего языкознания.

Исследование в основном написано на основе описательного метода. Наряду с этим, использованы его структурные, семантические, функциональные, трансформационные приемы, анализ и синтез эмпирических наблюдений.

Научная новизна исследования. На базе научно-теоретических и методологических основ синтаксической семантики проанализированы виртуальные и актуальные аспекты простых предложений в кыргызском языке, показана роль компонентов, лексем, организующих семантическую структуру двусоставных нераспространенных предложений. На основе лингвистических материалов кыргызского языка рассмотрены вопросы, касающиеся структурной схемы и модели предложения и их наполнения лексемами. Определено место семантических компонентов. Все упомянутые выше вопросы впервые становятся предметами специального исследования в кыргызском языкознании.

Научно-теоретическая, практическая значимость исследования:

Материалы исследования могут служить научно-теоретической базой для дальнейших исследований в области синтаксической семантики, исследования ключевых проблем которой лишь только начинается в кыргызском языкознании. Вместе с тем результаты, полученные на основе материалов кыргызского языка могут внести определенный вклад в развитие семантического синтаксиса в целом. Выводы, положения, полученные в результате исследования, обеспечат возможность разработки спецкурсов по синтаксической семантике, по моделированию и отдельным аспектам исследования предложения на филологических факультетах высших учебных заведений.

ABSTRACT

of the thesis in partial fulfillment of the requirements for the degree of Candidate of Philology, specialty 10. 02. 01 - the Kyrgyz language, "Semantic Structure of Two-Member Nonextended Sentence in the Kyrgyz Language" by Tursunay Ibragimova

Keywords: *semantics, syntactic semantics, semantic structure, semantic aspect, virtual aspect, relevant aspect, abstract virtual structural diagram, standard model, lexical filling, relevant speech integrity, lexeme, seme, valency, categorial standard meaning.*

Object of research is the analysis of simple sentences as universal syntactic category.

The Subject of research is formal grammatical and logical semantic structural features of semantic structure of an unextended sentence in the Kyrgyz language.

The Purpose of the research is to determine the role and meaning of lexemes, the principal seme and define semantic structure of an unextended sentence in forming semantic sentence structure, filling the abstract diagram, standard model through the lexeme material used in transformation of the structural abstract diagram into a particular speech sentence, defining formal and semantic relationship of two-member unextended sentences of the Kyrgyz language.

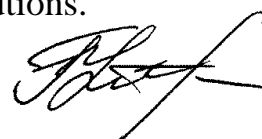
Methods of research become clear through reflection of informative syntactic units and considering them as an ontologic basis. Research was guided by propositions of scientific theoretical concepts of general linguistics and researches of scientists on this basis on the Kyrgyz language syntax.

The research is generally written on the basis of a descriptive method. Along with it, structural, semantic, functional, transformational devices, the analysis and synthesis of empirical observations are used.

Scientific novelty of the work. Based on scientific theoretical and methodological grounds of syntactic semantics virtual and relevant aspects of simple sentences of the Kyrgyz language are analysed, the role of components and lexemes forming semantic structure of two-member unextended sentences is indicated, the structural diagram of a sentence, its filling with lexemes and models on the basis of linguistic material of the Kyrgyz language are analysed. The place of semantic components is defined. These and related issues are specially investigated in the Kyrgyz linguistics for the first time.

Scientific theoretical and practical importance of the research:

Material of the research can form scientific theoretical base for the next researches in the field of syntactic semantics commencing to attract attention in the Kyrgyz linguistics. At the same time, it contributes to the development of semantic syntax on the basis of material of the Kyrgyz language. The conclusion, propositions obtained from the research would give the opportunity for development of special courses on aspects of the research of syntactic semantics, modeling of sentence at philological departments of higher educational institutions.

24.09.2017-ж. Басууга кол коюлду. Өлчөмү 60x84 1/16.
Кагаз офсет. Офсеттик басуу. Көлөмү 1,5 б.т. Нускасы 100.

Бишкек ш., Раззаков к., 49. ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»
т. 0 (550) 05-83-68
e-mail: talant550@gmail.com